

Zhytomyr Ivan Franko State University Journal.
Philological Sciences. Vol. 3 (101)

Вісник Житомирського державного
університету імені Івана Франка.
Філологічні науки. Вип. 3 (101)

ISSN (Print): 2663-7642
ISSN (Online): 2707-4463

УДК 821.161.2-1.09"189"І.Франко:801.83
DOI 10.35433/philology.3(101).2023.48-60

ЛІТЕРАТУРНО-ФОЛЬКЛОРНІ ДЖЕРЕЛА "ПРИТЧІ ПРО ПРИЯЗНЬ" ІВАНА ФРАНКА

С. М. Пилипчук*

У статті проаналізовано літературні та фольклорні джерела Франкової "Притчі про приятель". З'ясовано, що очевидною основою цього поетичного твору зі збірки "Мій Ізмарагд" був "приклад" "Про напівдружбу" з "книжки життєвих максим, притч та новел" "Disciplina clericalis" (1106 р.) середньовічного письменника Петруса Альфонсі. Простежено тривалу літературну мандрівку (історія зі збірника "Gesta romanorum" (початок XIV ст.), оповідка із книги "Граф Луканор" (1335 р.) вільєнського князя Хуана Мануеля, новела з "Декамерона" (1353 р.) Джованні Боккаччо) провідного мотиву (друг пізнається в біді) твору. Засвідчено, що кожне з пропонованих джерел входило в орбіту широких наукових зацікавлень Івана Франка. І про книгу Петруса Альфонсі, і про колекцію невідомого автора під назвою "Діяння римські", і про писання Хуана Мануеля, і про збірник новел Джованні Боккаччо дослідник висловив чимало цінних міркувань, відзначаючи суттєвий вплив цих пам'яток на літературну та фольклорну традицію європейських народів. Твори із зазначених книг український учений докладно аналізував, розглядав у контексті національної словесності. Окремо розглянуто фольклорне відгалуження в розвитку популярного сюжету. Виявлено народну казку про перевірку справжності дружби з колекції записів польської фольклористики Софії Рокоссовської "Вайкі (skazki) zo wsi Jurkowszczyzny (powiatu Zwiahelskiego, gubernii Wołyńskiej)" (1897 р.), яка з'явилася друком незадовго до початку роботи над поетичною збіркою "Мій Ізмарагд" і, можливо, стала для Івана Франка додатковим і остаточним імпульсом до накладання "власних узорів" на "чужу основу", себто для оригінального опрацювання популярної теми. Також запропоновано порівняльний аналіз окреслених суголосних мотивів та встановлено ступінь їх спорідненості з Франковою притчею.

Ключові слова: першоджерело, література, фольклор, притча, "екземплум", мотив, запозичення, середньовічна новела, народна казка.

* доктор філологічних наук,
професор кафедри української фольклористики імені акад. Ф. Колесси
(Львівський національний університет імені Івана Франка)
pylypchuk.sviat@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7445-6233

FOLKLORE AND LITERARY SOURCES OF FRANKO'S "PARABLE ON FRIENDSHIP"

Pylypchuk S. M.

The article analyzes the literary and folklore sources of Franko's "Parable on Friendship". It has been ascertained that this poetic piece from "My Emerald" collection is obviously rooted in the exemplum "On Semifriendship" from "the book of true to life maxims, parables and novellas" "Disciplina clericalis" (1106) by Medieval writer Petrus Alfonsi. The long-lasting literary journey of the key motif (a friend in need) has been traced through a story from "Gesta romanorum" collection (early 14th c.), a tale from Don Juan Manuel's book "Tales of Count Lucanor" (1335) and a novella from Boccaccio's "The Decameron" (1353). It is remarked that each of the listed sources was subject of Ivan Franko's considerable academic interest. The researcher offered numerous insights on Petrus Alfonsi's book, the collection of an unknown author under the title "Gesta Romanorum", tales by Juan Manuel and novella collection by Giovanni Boccaccio, remarking their essential influence on the literary and folklore tradition of the European people. The texts from the mentioned books were scrupulously analyzed by the Ukrainian scholar in the national literary contexts. Special emphasis is placed on the folklore spin-off in the popular plot development. A folk tale on putting the friendship to test has been identified in the collected records by Polish folklorist Zofia Rokossovskaja "Bajki (skazki) zo wsi Jurkowszczyzny (powiatu Zwiahelskiego, gubernii Wołyńskiej)" (1897 p.), which was brought out shortly before Franko started working on "My Emerald" and may have given him an additional and final inspiration to apply "own patterns" to "a foreign foundation" or in other words to come up with an original reception of a popular topic. The article also offers a comparative analysis of certain matching motifs and establishes a degree of their closeness to Franko's parable.

Keywords: primary source, literature, folklore, parable, exemplum, motif, borrowing, Medieval novella, folk tale.

Постановка наукової проблеми. У короткому авторському вступі до збірки "Мій Ізмарагд", мовлячи про ту духовно-інтелектуальну атмосферу, у якій викристалізувалися пропоновані широкому загалові поетичні малюнки, Іван Франко не без іронії зазначив: "Не показую при поодиноких віршах джерел, відки їх узято. Майже нічого тут нема, що можна би вважати перекладом. Обік оригінального, є тут чимало і такого, де на чужу основу я накладав свої власні узорі. А відки взято сю основу і кого й де "наслідувано", се лишаю цікавості тих критиків сього і budouщого віку, котрі не будуть мати і вміти що кращого робити, як віднаходити "джерела", з яких котрий поет черпав своє вітхнення. Гай, гай! Ті джерела сотки, тисячі літ отворені і доступні кождому, і здоровому оку й шукати їх недалеко" [11: 2: 180]. І хоч у лаконічній передмові Іван Франко, делікатно кажучи, не надто прихильно висловився про майбутніх дослідників його творчості, все ж годі стриматися

від спокуси глянути на глибокомудрі притчі "здоровим оком" і встановити ті "недалекі" "отворені і доступні джерела", з яких щедро черпав письменник при творенні своїх поетичних майстерверків. Властиво, цією іронічною заувагою про марність, непотрібність пошуку правдивих джерел творчості Іван Франко, видається, свідомо підштовхував, провокував майбутніх критиків стати на шлях літературознавчих студій, спрямованих на встановлення генетичних основ кожного "ізмарагдного" твору.

На перший погляд, справді може здатися, що рух у вказаному керунку – справа не вельми вдячна, ба навіть марна, бо чи є позиточним "порпання у старому папірї", задля віднайдення у кращому випадку якоїсь блідої оповідки, що її Іван Франко силою свого творчого генія перетопив у яскравий зразок мистецтва поетичного. Все ж таки відповідні пошуки, попри позірну марність і необов'язковість, вкрай потрібні, бо

дають змогу зазирнути в творчу робітню письменника, проливають нове світло на секрети його майстерності, відкривають широкий простір для стереометричного пізнання художнього світу поета. Через з'ясування першоджерел стає також можливим вимежовування того літературного поля, на якому зростав Франко-поет. Через оприявлення "чужої основи" виразніше проступають "власні узорі", що їх філігранно накладав митець на давню, нерідко сильно "вицвілу" основу. Через порівняння Франкових поетичних малюнків із творами підставовими увиразнюється життєва аксіологія майстра, розкриваються "таємні пружини" його творчості, випрозорюються концептуальні засади оригінальної філософії.

Запропонована (або ж радше спровокована) літературознавча забавка виявилася не надто простою, адже авторове твердження про "отвореність" і "доступність" використаних джерел було не надто щирим, бо ж і досі основу деяких творів не з'ясовано, а щодо деяких точаться дискусії про реальні витoki.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри витончене Франкове глузування, зачерпнути поживного напою з першоджерел його "поетичних ізмарagdів" бажало чимало дослідників. Бо ж, як слушно спостерегла Богдана Крися, "«Мій Ізмарагд» засвідчує ту особливу єдність формального плану, що впливає з характеру поетичної свідомості Івана Франка, тієї органічної присутності у ній книжних вражень, без якої образ його поетичного світу був би неповний і недовершений" [6: 396]. Одним із перших до пізнання "повного" і "довершеного" (включно із "книжними враженнями") поетичного світу Івана Франка взявся Дмитро Козій, який у статті "Франкові моралістичні поезії на старій основі" виявив, наскільки "близько до первовзорів підходять притчі" [4: 399]. Учений зосередився на

тому, чим саме заімпонували українському поетові давні моралістичні малюнки, а відтак висловив здогад: "в деяких випадках притягала Франкову увагу не сама тільки етична сторінка притч, але й їх могутня пластика, що їй завдячували вони колись надзвичайну популярність" [4: 399]. Серед основних джерел притчевого циклу дослідник виокремив власне давній "Ізмарагд" та "Повість про Варлаама і Йоасафа" (за Франковим визначенням, "старохристиянський духовний роман"). У додатковому коментарі до "Притчі про приязнь" Дмитро Козій зазначив, що Франків твір "має свою аналогію в тій повісті (йдеться про "Варлаама і Йоасафа"), але більше зближена до притчі, що знаходиться в "Disciplina clericalis" Петра Альфонса" [4: 399]. Отож у цій "непримітній" примітці учений вказав на ще одне джерело, на яке при аналізі основ Франкового "Ізмарагду" не звертали належної уваги. Не розвинув цього спостереження ані О. Мороз, який у статті "До генези й джерел "Мого Ізмарагду" Ів. Франка" [7] наголосив на зв'язку "Притчі про приязнь" винятково з "Притчею св. Варлаама о трехъ друзьяхъ" (структурний елемент роману "Варлаам і Йоасаф"), ані Б. Тихолоз, який у монографії "Філософська лірика Івана Франка" частково розширив Морозові висновки, зазначивши, що "усі без винятку "Притчі" й "Легенди" "Мого Ізмарагду" написані на запозичені сюжети: з роману про Варлаама і Йоасафа ("Притча про життя", "Притча про віру", "Притча про приязнь", "Притча про правдиву вартість", "Притча про нерозум", "Притча про піст", "Притча про смерть"), давнього "Ізмарагду" ("Притча про вдячність", "Притча про покору", "Притча про радість і смуток"), апокрифа про Йосипа Прекрасного ("Притча про любов"), легенди про Олександра Македонського з рукопису Київського Михайлівського монастиря 1653 р.

("Притча про красу", "Легенда про вічне життя") чи інших давніх манускриптів" [10: 216], ані В. Корнійчук, який, впритул наблизившись до очевидного першоджерела притчі, дослідив, що можливою основою Франкового твору є одна "на диво схожа історія" із книги "Граф Луканор" (1335 р.) видатного середньовічного письменника Хуана Мануеля (1282–1348) [5].

Мета дослідження. Отож виникає велика спокуса дослідити справжнє першоджерело Франкової "Притчі про приязнь" та простежити тривалу мандрівку популярного мотиву "випробування дружби" в літературі та фольклорі.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Зрештою, виправив цей недогляд Ігор Качуровський. У праці "Генерика і архітектоніка" глибокий знавець літератури європейського середньовіччя, мовлячи про "іспанську новелю", а спеціально про "книжку життєвих максим, притч та новель" "Disciplina clericalis" (1106) Петруса Альфонсі, принагідно підкреслив залежність Франкової притчі від одного "екземплуму" із вказаного компендіуму, укладеного "на базі арабських джерел". Докладний опис книги Петруса Альфонсі із відповідними заувагами про Франкові запозичення із неї Ігор Качуровський супроводив дотепними коментарями. "Франко, у передмові до "Ізмарагду", глузує над майбутніми дослідниками, котрі шукатимуть: звідки і що він запозичив. Але я досліджую тепер не Франка, лише Петруса Альфонсі, тож до мене Франкові глузи не стосуються" [3: 124]. Відтак Ігор Качуровський зазначив: "'Дісципліна клерікаліс" дійшла до нас у шістдесяти трьох списках, при чому переважна більшість із них являє лише виписки з цієї книги, що складається з тридцяти чотирьох прикладів. Вже перший приклад повертає нашу увагу, бо він

відомий нам під назвою "Притча про приязнь" і ми його читали в "Ізмарагді" Івана Франка у формі двовіршів. Цей віршований переспів тримається досить близько від оригіналу" [3: 123]. На жаль, авторитетний дослідник не запропонував українського перекладу першого прикладу з книги Петруса Альфонсі, аби засвідчити оту близькість Франкової притчі до виявленого оригіналу. Не подано цього твору і в російському перекладі збірника Петруса Альфонсі, що його поміщено у виданні "Средневековые латинские новеллы XIII века" [9] (перший приклад у книзі упущено). Натомість, знаходимо український варіант першої історії з "Disciplina clericalis" у перекладі Андрія Чергави та сторінці сайту "Поетичні майстерні" [8]. Оскільки цей текст важливий для розуміння ступеня оригінальності Франкової переробки, зацитуємо "екземплум" "Про напівдружбу" повністю: "Коли араб лежав на смертному одрі, він покликав свого сина до себе і запитав: "Скажи, сину, скільки друзів ти нажив за своє життя?" Син відповів: "Гадаю, що більше ніж сто". Тоді батько сказав: "Філософ каже, що не слід хвалитися жодним другом, допоки він не доведе своєї дружби. Я багато літ прожив, та знайшов одного лиш, і то напів. Як це тобі так вдалося набути аж сотню друзів? Піди і перевір, хто з них є справжнім другом". І син запитав: "Як би ти порадив перевірити їх?" Батько відповів: "Заколи теля, розріж його на шматки і поклади все це діло у мішок, так щоб він цілком просяк кров'ю. Прийшовши до друга, кажи: "Любий друже! Я вбив людину. Молю, закопай його і врятуй мене, адже жодна жива душа не запідозрить тебе у вбивстві". Син зробив все так, як йому наказав батько. Перший друг, до якого він прийшов, сказав: "Забирайся, поховання трупа – твій тягар. Якщо ти вчинив зло, то відчуй і наслідки. Від сьогоднішнього дня ти непроханий гість у моєму домі".

Так він обійшов усіх друзів, але результат був один і той самий. Тоді він повернувся до свого батька і розповів йому, що трапилось. На що батько мовив: "Один філософ казав: "Багато друзів можна налічити, допоки не буде в них потреби у час біди". Піді до мого напівдруга і перевір його". Син пішов до цього чоловіка і сказав йому те саме, що й раніше усім своїм друзям. Він сказав: "Заходь хутчіш у будинок, щоб сусіди нічого не запідозрили". Він відіслав кудись свою дружину та разом із слугами викопав похоронну яму. Коли син побачив, що все готово для поховання, він розповів йому всю правду та подякував. Тоді син розказав батькові все так, як було. На що батько відповів: "Про це так говорив один філософ: "Тільки справжній друг допомагає тобі, коли весь світ від тебе відвертається".

Потім син запитав батька: "Чи мав ти нагоду знати таку людину, що мала справжнього друга?" Батько відповів: "Я не знав його особисто, але багато чув про нього". Тоді син попросив: "Розкажи мені про нього, може, і я колись здобуду такого друга". І батько повів" [8].

Далі у збірнику, назву якого ще перекладають як "Життєвий дороговказ освіченим людям", подано приклад відомий під титулом "Про справжню дружбу", який теж, зважаючи на важливість кожної ланки в дослідженні літературної історії популярного сюжету, подаю повністю: "Батько відповів: "Мені розповідали про двох купців; один жив у Єгипті, а інший в Багдаді. Купці знали один одного лише з чуток і через посередників, яких посиляли у своїх торгових потребах. Одного разу купець із Багдаду вирушив у справах до Єгипту. Купець з Єгипту, почувши про приїзд цього чоловіка, зустрів його, з радістю прийняв у своєму домі і вісім днів, як це заведено у друзів, обходжував його і, між іншим, наказав усім жінкам свого дому виконувати для нього всілякі пісні.

На восьмий день гість захворів, а сильно схвильований цим господар закликав до свого друга усіх єгипетський лікарів, щоби вони оглянули його. Лікарі виміряли пульс, декілька разів брали на пробу сечу, але не знайшли у гостя жодної болячки і сказали, що його страждання зумовлені любовними муками. Почувши висновок лікарів, господар пішов до свого друга і запитав, чи нема в його домі жінки, в яку він закохався. На це хворий відповів: "Покажи мені усіх жінок свого дому і, якщо серед них я побачу її, я скажу тобі". Почувши це, господар привів до гостя співачок і служниць, з яких жодна не була до душі гостеві. Потім господар привів йому усіх своїх дочок. Але й їх, як і попередніх жінок, він відкинув, знехтував ними. В домі жила ще одна благородна дівчина, яку єгипетський купець уже давно взяв на виховання, щоби пізніше одружитися з нею; її він теж привів до свого друга. Хворий, поглянувши на дівчину, сказав: "У ній моя смерть і в ній моє життя".

Почувши ці слова, господар дому віддав за жінку хворому цю благородну дівчину з усім добром, яке повинен був за неї отримати і яке збирався їй дати при одруженні. Отож, отримавши жінку разом із приданим і закінчивши усі справи, купець із Багдада повернувся на батьківщину.

Невдовзі єгипетський купець із різних причин утратив свої статки. Збіднівши, він вирішив, що піде в Багдад до свого друга, сподіваючись у нього підтримки. І ось, вкритий лахміттям і голодний, купець із Єгипту вирушив у путь і прийшов до Багдада пізньої ночі. Він не зважився одраду піти до дому друга, щоби його, як незнайомця, часом не відмовилися впустити такої пізньої пори. Тому єгипетський купець зайшов переночувати в якусь церкву. Коли в тривозі він обдумував, як йому бути, побачив, що перед самим храмом один містянин вбив іншого та втік із місця

злочину. На шум збіглися люди, побачили вбитого і в пошуках злочинця кинулися до церкви, вважаючи, що він переховується там. У церкві вони виявили єгипетського купця й на своє питання, хто вбив цього чоловіка, почули від нього: "Я вбив його". Купець цей хотів ціною життя позбутися нестерпної бідності. Тут його схопили та кинули в темницю.

На ранок єгипетського купця привели перед лице суддів, засудили на смерть і повели на страту. Як то звично буває, услід за засудженим побігла юрба цікавих, а разом з іншими й друг купця, заради зустрічі з яким він прийшов до Багдада. Уважно глянувши на засудженого до кари смерті, він упізнав свого друга, у якого зупинявся в Єгипті. Купець із Багдада пам'ятав ту гостинність, яку йому виявили там, і розумів, що після смерті друга вже не зможе віддячити йому за добро, а тому вирішив піти замість нього на смерть і голосно закричав: "Навіщо ви звинуватили невинного? Куди ви його ведете? Він не заслуговує на смерть, бо того чоловіка вбив я". Тоді сторожа схопила купця із Багдада і, зв'язавши, повела до хреста, а його друга визволила від смерті.

Поміж тим у юрбі був справжній вбивця, який бачив, що відбулося. Він сказав: "Я вбив того чоловіка, а засудили на смерть іншого, і цього невинного ведуть на муку, я ж, хоча й винен, насолоджуюся свободою. Як може бути така несправедливість не відаю. Можливо, причиною тому Божа довготерпеливість. Господь – справедливий суддя: він не залишає безкарним жодного злочину. Тому, щоби Бог потім не покарав мене тяжче, я зізнаюсь, що вчинив цей злочин, і так визволю їх обох від смерті і зніму з себе гріх на вчинене злодіяння". Тут справжній вбивця віддав себе в руки суддів, кажучи: "Я, я убивця, беріть мене, а цього невинного відпустіть!"

Виявляючи чималий подив, судді зв'язали його, а купця звільнили. Але,

оскільки сумнівалися у правильності свого рішення, відвели разом з іншими, хто був раніше звільнений, до царя, розказали йому все за порядком і самого царя немало збентежили. Однак, порадившись із суддями, цар відкинув провину, яку друзі взяли на себе, але за умови, що вони скажуть йому причину того, чому зізналися у чужому злочині. Друзі повідали йому правду. Тоді за спільним рішенням усіх трьох відпустили, а єгипетського купця, який хотів добровільно прийняти смерть, суддя привів до себе, гостив його з належними почестями і сказав: "Якщо забажаєш залишитися в моєму домі, все у нас з тобою буде спільним, а якщо забажаєш повернутися на батьківщину, ми порівну розділимо усі мої пожитки". Купець, прив'язаний до своєї рідної землі, взяв половину статків судді і повернувся до Єгипту" [9: 308–313].

Коментуючи цей "приклад", Ігор Качуровський висловив цінні міркування про його генезу та подальше літературне життя. "Новелю про справжню дружбу (приклад другий) Петрус Альфонсі вмістив у три сторінки сконденсованого тексту, де мовиться про двох купців; з них один жив у Єгипті, а другий у Багдаді, що свідчить про східне походження сюжету. Боккаччо переніс дію у Римську імперію доби Августа, поширив до дванадцятих сторінок (оповідь восьма десятого дня) та, відповідно до смаку доби, пов'язав із коханням, а не матеріальним станом героїв. Хуан Мануель у книзі "Граф Луканор" обидва сюжети – про "півдружбу" та про справжню дружбу – сполучає в одно, зарізане теля заміняє свинею, а вірність у дружбі, на мою думку, переборщує: щоб урятувати сина свого друга, вірний друг жертвує своїм сином. Це неправдоподібно й непереконаливо..." [3: 124]. Властиво, у цьому розгорнутому коментарі Ігор Кучуровський згадав, окрім новели Боккаччо, ще одну середньовічну книгу "Граф Луканор", одна з оповідок якої

вельми суголосна з Франковою притчею. Цю суголосність ретельно дослідив В. Корнійчук у статті "До джерел "Притчі про приятнь" Івана Франка". Саме у перекладі автора згаданої розвідки наводимо історію зі збірки Хуана Мануеля.

"Сеньйор граф Луканор, – сказав Патронію, – в одного поважного чоловіка був син. З-поміж інших настанов і порад цей чоловік постійно повторяв синові, що той повинен старатися надбати якомога більше хороших друзів. Син, за порадами батька, почав шукати людського товариства і з багатьма знайомими ділився своїм достатком, розраховуючи зробити їх своїми друзями. Усі вони запевняли його в своїй дружбі, обіцяючи виконувати його бажання і в разі потреби жертвувати заради нього життям і майном. Якось батько запитав молодого чоловіка, чи виконав він його настанову – чи придбав він багатьох друзів. Син відповів, що так, – друзів у нього багато, і серед них особливо вірними вважає десятьох, про яких він знає, що ніколи, навіть перед лицем смерті, вони не зрадять його. Почувши таку мову, батько здивувався, що його син за такий короткий час устиг набути так багато надійних друзів, тим паче, що сам він, чоловік уже старий, за все своє життя зумів надбати всього-на-всього друга та напівдруга. Син почав сперечатися, запевняючи батька, що говорить правду, що в нього, мовляв, дійсно хороші друзі. Бачачи впертість сина, батько запропонував йому випробувати друзів таким способом: нехай він уб'є свиню, покладе її в мішок і обіде почергово кожного зі своїх друзів. Усім він повинен сказати, що вбив людину, але якщо про це дізнаються, йому і всім його помічникам загрожуватиме смертельна небезпека, а тому він звертається до справжніх друзів із проханням сховати труп і захистити його самого, якщо в цьому виникне потреба. Син послухався поради батька і вирушив

на випробування. До кого б він не звертався з проханням, усі відповідали, що охоче допомогли б йому в будь-якій іншій справі, але ж тут треба ризикувати життям і майном, а тому в них не вистачає сміливості йому допомогти. Вони благали його зробити так, щоб ніхто не дізнався про те, що він заходив до них. Серед друзів виявилися, однак, і такі, які бралися якщо не прямо допомогти, то попросити за нього; інші обіцяли, що будуть проводити його аж до самої шибениці, обіцяли навіть гідно поховати. Випробувавши всіх друзів і не знайшовши серед них жодного справжнього, молодий чоловік повернувся до батька і розповів про все. Тоді батько висловив думку, що тепер його син переконався, наскільки досвідчені люди розумніші від тих, які нічого в житті не зазнали. Відтак, він нагадав синові, що в нього самого є один друг та ще напівдруг і що нехай, мовляв, юнак піде до них і випробує їх. Молодий чоловік пішов спочатку до того, кого батько вважав напівдругом. Прийшов він до його дому вночі, з убитою свинею на плечах, постукав до цього батьківського півдруга, розповів йому про свій злочин і про те, як зустріли його друзі. Юнак благав із любові до батька допомогти йому в цій важкій справі. Напівдруг, вислухавши молодого чоловіка, сказав, що задля нього самого він, звичайно, не ризикнув би, – адже вони люди зовсім чужі, але з любові до його батька він спробує заховати труп. Він узяв мішок, у якому лежала свиня, гадаючи, що там була вбита людина, виніс мішок у сад, закопав його в капустяних грядках, вирівняв землю так, як вона була раніше, і відправив молодого чоловіка з Богом. Молодий чоловік повернувся до батька і розповів, як поставився до нього батьківський напівдруг. Тоді наказав сину, щоб наступного дня, коли вони будуть у раді, він зайшов із його напівдругом у сварку і вдарив його в обличчя якомога сильніше. Молодий чоловік

виконав наказ батька і дав напівдругу ляпаса. Напівдруг глянув на нього і сказав: "Недобре чинити так зі мною, синок! Але будь певен, що ні за цю образу, ні навіть за гіршу кривду я нікому не покажу капустяних грядок". Юнак передав слова напівдруга батькові, який звелів йому тепер піти до його справжньому друга і випробувати його. Син так і зробив. Прийшовши в дім батьківського друга, він розповів про своє нещастя, і поважний чоловік, друг його батька, сказав, що готовий оборонити його від смерті і від всякої небезпеки. Трапилося так, що в цей же час у місті вбили одного чоловіка, причому вбивцю не знайшли. Деякі громадяни бачили, що юнак не раз ходив кудись із мішком за плечима, і вони, зрозуміло, запідозрили, що вбивцею був він. Недовго гаючись, юнака схопили і засудили до смертної кари. Друг його батька зробив усе, щоб урятувати молодого чоловіка. Побачивши, що всі старання даремні, він заявив алькальдам, що не хоче безневинно занапастити чоловіка, тому що вбивця не цей юнак, а його власний єдиний син. Він змусив свого сина зізнатися в жахливому злочині. Син зізнався. Його стратили, а юнак уникнув смерті завдяки самовідданому другові свого батька" [5: 54-56].

Справді, у процесі порівняння обох зразків середньовічної новелістики з Франковою "Притчею про приятнь" впадає у вічі ближча спорідненість твору українського автора з "прикладом" зі збірки Петруса Альфонсі. Натомість, варіант історії про випробування міцності дружби з книги Хуана Мануеля "Граф Луканор" має суттєві відмінності, які свідчать про вторинність вказаного джерела. Відмінності ці виявляються на різних рівнях. По-перше, герой "прикладу" Хуана Мануеля для наочного підтвердження злочинних дій зарізавав не теля, як це є у Петруса Альфонсі й Івана Франка, а свиню, по-друге, лаконічний і прозорий сюжет

першоджерела у "Графі Луканорі" ускладнено додатковим мотивом, який недостатньо узгоджується з попереднім викладом, видається дещо штучним, надуманим, "пересадним". Мотив про те, як справжній друг пожертвував власним сином заради порятунку товаришевого спадкоємця, не вписується у загальну логіку оповідки і є радше гіперболізованою спробою увиразнити концепт "вірної дружби". Відтак є всі підстави погодитися зі здогадом Ігоря Качуровського про те, що текст Хуана Мануеля вторинний і постав на основі поєднання та незначного творчого переосмислення двох "екземплів" зі збірника "Disciplina clericalis". Щоправда, другий "приклад" про купця з Єгипту та купця з Багдада модифіковано, бо у підставовому зразку ніхто не гине, хоча й виявляє готовність накласти головою заради порятунку невинно засудженого друга.

Однак навіть такий обізнаний у середньовічній літературі дослідник як Ігор Качуровський опустив з уваги ще одне важливе "зв'язуюче огниво" у історичному розвитку теми. Перед тим, як потрапити у книгу Хуана Мануеля історія про вірного друга пройшла ще одну вельми вдалу апробацію. Йдеться про СХХІХ оповідку із популярного середньовічного збірника "Gesta romanorum", який склав невідомий автор у XIII столітті, себто задовго до написання "Графа Луканора". Ось як опрацьовує тему анонім: "Якийсь король мав одного-єдиного сина, котрого дуже любив. Королевич одержав від батька дозвіл поїздити світом і пошукати собі друзів. Отож він сім років блукав по світу, а потім повернувся до батька. Той радо зустрів сина й питає, скільки ж друзів він собі знайшов. А він йому: "Трьох. Першого люблю понад самого себе; другого – як самого себе; третього – ледве чи люблю, або й не люблю зовсім". Тоді батько: "Добре було б їх випробувати й перевірити, перш ніж матимеш у них потребу. Забий свиню, поклади в мішок, піди вночі додому до друга,

якого любиш понад самого себе, і скажи йому: "Я випадково вбив людину; якщо знайдуть мене з трупом – засудять на щонайганебнішу смерть. Друже, тебе люблю понад самого себе; виручи мене в цій великій скруті".

Королевич так і зробив, а друг відповів йому: "Коли вбив, то маєш зазнати справедливої кари; якщо ж у мене знайдуть труп, можуть і мене на шибеницю послати! І все ж ти був мені другом; проведу тебе до шибениці, а коли помреш, дам три-чотири лікті сукна, щоб загорнули тіло".

Вислухавши це, королевич подався до другого приятеля і випробував його так само, як першого. Той, як і перший, відмовив йому, кажучи: "Маєш мене за дурня, щоб я на таку небезпеку наражався? Ти був мені другом, тож проведу тебе до шибениці, а по дорозі як зможу втішатиму".

Подався він до третього друга і випробував його, мовивши: "Сором і казати, але я ніколи нічого не робив для тебе; а тепер-от випадком убив людину..." і таке інше. А той: "Залюбки все зроблю: візьму на себе провину, а треба буде – піду за тебе й на шибеницю". Отак королевич переконався, що той третій був йому найліпшим другом" [2: 187].

Варто згадати, що збірник "Gesta romanorum" входив у коло наукових інтересів Івана Франка. Цю цінну пам'ятку середньовічної літератури він докладно студіював, відзначав її потужний вплив на українську духовну атмосферу. "В історії 1000-літнього розвою руського народу, – наголошував український учений, – бачимо дивний факт: твори старої літератури, писані мовою більше або менше далекою від народної, здобули собі в протягу століть таку популярність серед мас народних, мали такий вплив на духовий розвій тих мас, якого не мали твори новіших "народних" списателів... Неписьменні люди ще нині на вечорницях та досвітках оповідають собі між іншим казками також вривки із "Gesta

romanorum" [11: 29: 348]. Цьому безперечно посприяла наявність перекладу збірника на нашу мову (з'явився в XVI ст.). Попри постійну присутність "Діянъ римських" на культурній мапі Європи, дослідники довгий час ішли до їх аналітичної оцінки. "Давніші естетики, – зауважив Іван Франко, – зовсім не зачислявали їх до літератури або спихали десь на самий задній план... Тепер в очах істориків духового розвою мас народних сталися справді тим "каменем, его же не брегоша зиждущи", котрий опісля "бисть во главу угла" [...]. Твори ті (йдеться про оповідки зі збірника) були самотнім духовим кормом незлічимих мас народних у пору, коли маси ті не мали іншого корму, – много з них увійшло в живу традицію народну, з одного боку, або сталося основою великих і многоцінних творів літературних, з другого боку, – що сюжети їх переходили від народу до народу, з письменних збірок в уста люду, відси оп'ять в письменні твори, хоч і в змінній формі, відси знов в маси народні і т.д. – одним словом, твори ті стались немов кров'ю, що пішла кружляти в духовому організмі всієї людськості, всюди перетворюючись у відмінні, подекуди живі органи, і всюди приймаючи в свій склад деякі відмінні, індивідуальні прикраси даного народу. В тих невміло розказаних, темних казках, брудних анекдотах, забобонних легендах лежали могучі зароди великої будучини, спочивали сімена, котрі й нині ще, по тисячах літ, не втратили своєї плодючої сили" [11: 28: 75–76]. "Притчею про приязнь" Іван Франко засвідчив правдивість своїх слів, адже одна із історій поряд із іншими лягла у підвалини "многоцінного літературного твору".

Отож на цьому можна би було "закрити" питання про першоджерело Франкової "Притчі про приязнь". Однак у цій літературній мандрівці популярного сюжету натрапляємо на

ще одне важливе "огниво". Цього разу фольклорне. Йдеться про переповідання звісної середньовічної історії у форматі української народної казки, яка, по суті, є адаптованим відповідно до місцевих реалій варіантом обох книжних версій. До слова, про таку тенденцію (фольклорного продовження чи, властиво, переповідання книжних історій) Іван Франко сам розмірковував у статті "Старинна романсько-германська новела в устах руського народу", коли при спробі "списати" літературну біографію відомого мотиву "приборкання норавливої" зазначав: "Задля недостатчі відповідних джерел і збірників я не можу докладно виказати хід і розвиток тих казок; здаєсь тільки, що правдоподібно обі новели, з котрих зложена наведена повістівка, прийшли з Азії через арабів до полудневої, а відтак і до середньої Європи, змінюючись всюди і приноровлюючись до характеру і світогляду даного народу" [11: 26: 271]. Отож, за Франковим прикладом, також не беруся "докладно виказати хід і розвиток" згаданої казки, однак є підстави вважати, що й вона за посередництва видатного на свій час (1062-1140 рр.) лікаря, дипломата і астронома при дворі арагонського короля Альфонса I, раббі Мойсея Сефарді (після добровільного переходу у християнство Петруса Альфонсі) з арабських джерел перемандрувала до Іспанії (спершу як один із прикладів у збірнику "Disciplina clericalis" (1106 р.), потім потрапила до популярної колекції "Gesta romanorum", а згодом у доопрацьованому варіанті з'явилася як новела у книзі Хуана Мануеля "Граф Луканор" (1335 р.)), а ще пізніше трансформувалася в одну з пікантних новел Д. Боккаччо (йдеться про восьму оповідь десятого дня, яку автор так ануотує: "Софронія, одружившись ніби з Егісіппом, насправді стає жінкою Тита Квінція Фульва і їде з ним до Риму. Туди прибуває і зубожілий

Егісіпп; гадаючи, що Тит ним гордує, він бажає вмерти і каже на себе, що вбив чоловіка. Тит упізнає його і, щоб порятувати друга, приймає те вбивство на себе; тоді справжній убивця признається у своєму злочині, і Октавіан звільняє всіх трьох. Тит одружує Егісіппа з своєю сестрою Фульвією і ділиться з ним навпіл усім своїм багатством" [1: 580]), а відтак поширилася Європою, потрапляючи й у фольклорне середовище, "приноровлюючись" до національних традицій.

Прикладом такої допасованої до українських етноментальних орієнтирів є волинська казка про перевірку дружби. Дуже ймовірно, що саме згадана казка з колекції Софії Рокоссовської стала для Івана Франка остаточним і найсвіжішим (фольклорний зразок з'явився друком 1897 року, якраз напередодні підготовки збірки "Мій Ізмарагд") імпульсом до опрацювання теми, до її зодягання у поетичні шати. Автор "Притчі про приязнь", зважаючи на популярність мотиву, його дохідливість і "витриманість" часом (наявність його фольклорної інтерпретації вважав найпереконливішим доказом цього), вирішив запропонувати свою поетичну версію "вічної" теми, взоруючись передусім на хронологічно найдавніше звісне джерело (пам'ятаймо, що Петрус Альфонсі опрацьовував ще давніші арабські джерела), в якому найдоступніше проілюстровано народну мудрість: "Друг пізнається в біді".

Уже згадуваний Д. Козій у вже цитованій розвідці "Франкові моралістичні поезії на старій основі" писав: "Франко звернувся й до книжної творчості давніх століть, хоча треба признати, що при тому найбільш уваги присвячував він тим літературним явищам, що знайшли були колись широкий відгомін серед народніх мас, засвідчуючи своєю популярністю свою близькість до народного життя та відповідність

духовним потребам народу" [4: 397]. Доказом правдивості цього спостереження дослідника якраз і є Франкова "Притча про приязнь". Сюжет про випробування дружби на справжність здобув поширення не лише завдяки збірникам середньовічних притч, легенд, новел, а й через уснословесну традицію, де зазначена етична історія стала улюбленою основою для казково-новелістичних творів. Можна навіть припустити, що справжній поштовх для написання "Притчі про приязнь" дала таки народна казка, де у дещо модифікованому форматі опрацьовано звітний ще зі збірника Петруса Альфонсі сюжет про напівдруга.

У Кракові 1897 року на сторінках другого тому видання "Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne" було надруковано досить велику колекцію українських народних казок (загалом 89 творів), що її зібрала та упорядкувала Софія Рокоссовська. У цій цінній добірці казок під номером 73 було подано текст, в якому з невеличкими змінами переказано середньовічну новелу про "напівдруга": "Було два брати, багатий і убогий; багатий з убогим компанії не заводив, і до нього не ходив, і до себе не кликав; но зате без своїх кумів, то і утіхи у нього жадної не було: і святки, і празник, і закладчини, і засівки, і обжинки, все кличе до себе, приймає; а вони йому такі приятелі, такі нібито вірні. Здумав він собі колись попитати, чи справді вони такі добрі і щирі для нього. Заколов великого кабана годованого, осмалив як треба, поклав на возі, їде до одного кума, вечор пізній був, полягали вже спати, той тихесенько в окно – стук, стук і каже: "Куме, куме". Кум виходить: "Чого ви?" – "Змилуйтеся, не кричіте, біда мені зробилась, якийсь напрасливий чоловік причепивсь до мене, я його нехотячи вдарив і якось забив. Порадьте, куме, де його діти, на возі привіз до вас". – "Ідіте собі, куме, не при мені казано і знать не хочу, убирайтесь, ще і мене в

лихо втягнете". Поїхав він до другого кума, но і той налякався, в хату утік і слухать не хоче. Третій сидів в другому селі, но близько, ніби так як в Яруні, а ми в Юрківщині через греблю. Поїхав і там, кум ще його злаяв і вигнав. Завернувся чоловік додому, їдучи здумав за брата: "А що – поїду до нього, який то він буде?". А вже і півні співали. Приїхав під окно, кличе брата, той і вийшов. – "Кого то Бог несе в цю пору". – "Не кричи, брате, біда мені зробилась!". І розказав – так і так було, все так само, як своїм кумам говорив. Брат йому каже: "Коли вже таке нещасте трапилось, треба щось робити, є у мене льошок заваланий, там його вкиньмо, вранці землею засиплю і знаку не буде". – "Но то світи, брате, скалку, здійmemo з воза". – "Лучче поночі, щоб хто не побачив". – "Но не бійся, іди засвіти". Вийшов брат з лучиною, ідуть до воза, а тут такий гладкий кабан лежить. Знесли в хату. – "Ото тобі, брате, за те, що ти мені по щирості в пригоді станув, хоча й ми з тобою по добру не жили".

Дождались празнику, багатий брат покликав до себе бідного. Той прийшов і став коло порога. Тут куми надходять, сунуться просто за стіл, а господар за руку їх і вивів з-за стола. – "Не милі ви тепер для мене гості, знаю вже я вашу щирість і вірність. Як їсти, пити, то і просить вас не треба, як біда – не поможете. Ото мій брат сам луччий приятель". І посадив його на посаді" [12: 101–102].

Є підстави вважати, що Іван Франко знав і опрацьовував ці матеріали Софії Рокоссовської, бо, по-перше, віддавна стежив за українознавчими публікаціями польської дослідниці, а, по-друге, систематично аналізував усі випуски наукового видання Краківської академії наук (збірник спершу (з 1887 до 1897 року) виходив під назвою "Zbiór wiadomości do antropologii krajowej", а пізніше (з 1897 по 1920) під титулом "Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne"), де, властиво, було

надруковано добірку казок з Волині. З фольклористично-етнографічними здобутками Софії Рокосовської Іван Франко був добре обізнаний. На одну зі спроб дослідниці увести у науковий обіг чималий пласт уснословесного матеріалу (йдеться про окрему відбитку праці "Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu", що первісно була опублікована на сторінках XI тому "Wiadomości komisji antropologicznej Akademii umiejętności" (Краків, 1887)) учений відгукнувся досить розлогою рецензією. У критичному огляді автор не тільки висловився про наукову вартість записів, а й згадав про попередній фольклористичний досвід Софії Рокосовської. Зокрема, відзначив її першу збірку з описом волинського весілля та 300 інших народних пісень, що з'явилася у VII томі "Zbiornik wiadomości do antropologii krajowej". Важливо, що при оцінці численних фіксацій, які Софія Рокосовська передала Краківській академії, Іван Франко згадав і про колекцію казок (її редактор збірника, професор Ізидор Коперницький, вирішив "відкласти на майбутнє" [11: 27: 212]). Себто, автор "Притчі про

приянь" знав і рукописний варіант колекції волинських казок, і її пізнішу друковану версію.

Висновки й перспективи дослідження. Отже, замість узагальнень про з'ясовані шляхи літературної мандрівки популярного мотиву, що його український поет геніально опрацював у форматі притчі, доречно, гадається, зацітувати влучні Франкові слова: "повісти та легенди, що, мов мікроскопічний грибок, літають у повітрі, осідають та розростаються в місцях та часах далеко віддалених, прилягають до осіб, розділених від себе сотками миль і тисячоліттями часу, хоча, без сумніву, завдяки якійсь далекій покривності ситуацій та обставин, які для дослідника не всі й видні виразно" [11: 36: 376]. І далі: "...існує щось таке, що займало довгі віки фантазію широких мас, не лише самих книжників, витворювало той настрій масової психології, що в аналогічних історичних ситуаціях усе велить їй робити аналогічні рухи та скоки фантазії, знаходити вислів для свого чуття в аналогічних пластичних формах" [11: 36: 380].

СПИСОК ВИКРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бокаччо Дж. Декамерон. Київ: Дніпро, 1985. 661 с.
2. Знамениті оповідки з діянь римських. Львів: Апріорі, 2020. 456 с.
3. Качуровський І. Генерика і архітектоніка. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2005. 382 с.
4. Козій Д. Франкові моралістичні поезії на старій основі. *Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст.* Львів, 2010. С. 397–406.
5. Корнійчук В. До джерел "Притчі про приянь" Івана Франка. *Українське літературознавство*. Вип. 78. 2014. С. 49–59.
6. Криса Б. "Мій Ізмарагд" як образ поетичної свідомості Івана Франка. *Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: Матеріали міжнародної наукової конференції*. Львів, 1998. С. 393–397.
7. Мороз О. До генези й джерел "Мого Ізмарагду" Ів. Франка. *Іван Франко: Статті і матеріали*. Збірник перший. 1948. С. 125–152.
8. Про напівдружбу. Перший екземпляр із збірки Петруса Альфонсі "Дісципліна клерикаліс" URL: <http://maysterni.com/publication.php?id=115882> (дата звернення: 30.05.2023).
9. Средневековые латинские новеллы XIII века. Ленинград: Наука, 1980. 382 с.
10. Тихолоз Б. Філософська лірика Івана Франка: діалектика поетичної рефлексії. Львів, 2009. 319 с.
11. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. К.: Наукова думка, 1976–1986.

-
12. Bajki (skazki) zo wsi Jurkowszczyzny (powiatu Zwiahelskiego, gubernii Wołyńskiej). Zebrala Zofia Rokossowska. *Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*. t. 2. Kraków, 1897. P.101–102.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Bokachcho, G. (1985). Dekameron [The Decameron]. Kyiv: Dnipro. 661 p. [in Ukrainian].
2. Znameniyi opovidky z diian rymskykh. (2020). [Famous Tales from Gesta Romanorum]. Lviv: Apriori, 2020. 456 p. [in Ukrainian].
3. Kachurovskiy, I. (2005). Heneryka i arkhitektonika [Generics and Architechtonics]. Kyiv: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylianska akademiia. 382 p. [in Ukrainian].
4. Kozii, D. (2010). Frankovi moralistychni poezii na starii osnovi [Franko's Moralistic Poetry on the Old Foundation]. *Ivan Franko u krytytsi: zakhidnoukrainska retseptsiiia 20-30-ky rokiv XX st.* Lviv. P. 397–406. [in Ukrainian].
5. Korniiichuk, V. (2014). Do dzherel "Prytchi pro pryiazn" Ivana Franka [On the Sources of Ivan Franko's "Parable on Friendship"]. *Ukrainske literaturoznavstvo*. Iss. 78. P. 49–59. [in Ukrainian].
6. Krysa, B. (1998). "Mii Izmarahd" yak obraz poetychnoi svidomosti Ivana Franka ["My Emerald" as an Image of Ivan Franko's Poetic Mind]. *Ivan Franko – pysmennyk, myslytel, hromadianyn: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Lviv. P. 393–397. [in Ukrainian].
7. Moroz, O. (1948). Do genezy i dzherel "Moho Izmarahdu" Iv. Franka [On the Genesis and Sources of Ivan Franko's "My Emerald"]. *Ivan Franko: Statti i materialy. Zbirnyk pershyi*. P. 125–152. [in Ukrainian].
8. Pro napivdruzhu. Pershyi ekzemplum iz zbirky Petrusa Alfonsi "Distsiplina klerikalis" [On Semifriendship. The First Exemplum from Petrus Alfonsi's Collection "Disciplina clericalis"]. URL: <http://maysterni.com/publication.php?id=115882> (reference date: 30.05.2023). [in Ukrainian].
9. Srednevekoveye latynskye novelly XIII veka. (1980) [Medieval Latin Novellas of the 13th c.]. Leningrad: Nauka. 382 p. [in russian].
10. Tykholoz, B. (2009). Filozofska liryka Ivana Franka: dialektyka poetychnoi refleksii [Ivan Franko's Philosophical Lyric Verses: Dialectics of Poetic Reflection]. Lviv. 319 p. [in Ukrainian].
11. Franko, I. (1976–1986). Zibrannia tvoriv: U 50-ty tomakh [Collected Words in 50 Volumes]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
12. Bajki (skazki) zo wsi Jurkowszczyzny (powiatu Zwiahelskiego, gubernii Wołyńskiej). Zebrala Zofia Rokossowska. (1897). [Tales from Village Jurkowszczyzna Zviahel district, Volyn region. Collected by Zofia Rokossowska]. *Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*. Vol. 2. Kraków. P. 101–102. [in Polish].

Стаття надійшла до редколегії: 01.09.2023

Схвалено до друку: 29.09.2023